

KAROLINA KORCZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*

<https://orcid.org/0000-0002-9429-5713>

Czy klasyczna biografia pisarza może ładnie się zestarzeć? Marietta Czudakowa o Michaiile Bułhakowie

Is it Possible for a Classic Biography of a Writer to Age Well? Marietta Chudakova on Mikhail Bulgakov

Abstract

The article addresses the issue of generic and cognitive attractiveness of a monograph based on the work of Marietta Chudakova entitled, *Mikhail Bulgakov: The Life and Times*, which was published with a more than thirty years delay. The main purpose of the sketch is the reflection on the biography author's research project, the methodology, the connection between the research sources and the writing strategy to which the structure of this article is devoted.

The introduction of the article describes how the author realized the proposed honesty and authenticity while adopting a certain research method that is perceived ethically. The next part of the article focuses on the implemented methods which are mainly used in the fields of history and literary studies while using certain sources such as archives and witness accounts that are not accessible for modern researchers. The last part of the article concentrates on the influence of "me" as an author on the way the narrative of the biography is conducted.

The analysis of the given problems allowed the results of a particular research work to be seen. It also showed how a documental biography may be still attractive to a reader despite the changes in reception.

* Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej, Instytut
Filologii Polskiej
ul. Fredry 10, 61-701 Poznań
e-mail: afraniusz@o2.pl

Uwagi wstępne

Od przeszło półwiecza Michaił Bułhakow należy do jednych z najbardziej poczytnych pisarzy w Polsce. Po ukazaniu się na rynku wydawniczym *Mistrza i Małgorzaty* szerokie zainteresowanie zaczęła budzić także jego biografia. Do początku lat 90. informacje na temat losów autora polski czytelnik czerpał przede wszystkim ze źródeł periodycznych, starannie przefiltrowywanych zresztą przez wytyczne cenzury. Pierwszą dostępną w naszym języku książką o pisarzu była skrócona wersja pracy habilitacyjnej Andrzeja Drawicza, wydana na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1987 roku na prawach rękopisu w nakładzie 50 egzemplarzy¹. Niemal równocześnie w Związku Radzieckim ukazała się źródłowa biografia Bułhakowa znanej dzisiaj szeroko propagatorki jego twórczości, historyk literatury radzieckiej i rosyjskiej, wykładowczyni akademickiej, pisarki i działaczki społecznej, Marietty Czudakowej. Książka opublikowana została dwukrotnie w tym samym, 1988 roku (Czudakowa 2020: 670)² jako *Жизнеописание Михаила Булгакова*. W polskiej prasie jej tytuł był wówczas tłumaczony w zbliżonych do siebie wariantach: *Opisane życie Michała Bułhakowa* lub *Opisanie życia Michała Bułhakowa* (Chrzanowski 1988a: 72 i 73). Pozycja ta pojawiła się w obiegu

---

¹ Publikacja Drawicza, pod tytułem *Mistrz i diabeł. O Michale Bułhakowie*, trafiła na rynek wydawniczy dopiero w 1990 roku. W 2002 r. ukazała się jej kolejna wersja zatytułowana *Mistrz i diabeł. Rzecz o Bułhakowie*. Szerzej na ten temat piszę w książce *Cień Wólania nad PRL. „Mistrz i Małgorzata” Michaiła Bułhakowa w Polsce w latach 1969–1989. Obecność. Recepcja. Odzew*, Poznań 2019.

² Jak podaje Maciej Chrzanowski, pierwszy tom był także publikowany w trzech kolejnych numerach (6, 7 i 8) miesięcznika „Moskwa” w roku 1987 (por. Chrzanowski 1988a: 72). Wydanie drugie ukazało się z uzupełnieniami. Jednak pierwszą monografią o życiu i twórczości Michaiła Bułhakowa był *Творческий путь Михаила Булгакова* Lidii Janowskiej, wydany w Moskwie w roku 1983. W Polsce fakt ten odnotowało „Życie Literackie”, podkreślając, że „na 320 stronach Janowska demaskuje mity, ukazuje bezzasadność wielu stwierdzeń, wytyka uproszczenia, wypełnia luki w życiorysie pisarza [...], nie tracąc z oczu epoki Bułhakowa. [...] Co się tyczy danych biograficznych, Janowska wiele z nich prostuje i uzupełnia” (Lasotowa 1984: 2). Historia tej książki, jak również samej badaczki, jest nader dramatyczna. Autorka już w latach 1962–1967 pracowała nad rozprawą *Жизнь и подвиг Михаила Булгакова*, która jednak nigdy nie ukazała się na rynku, a jej istnieniu w kręgach „oficjalnych” bułhakoznawców zaprzeczano, mimo że zarówno ustalenia Janowskiej, jak i należące do niej materiały bezprawnie wykorzystywano. Samą autorkę w 1970 roku na długie lata pozbawiono dostępu do archiwum Bułhakowa, który odzyskała dopiero pod koniec lat 80. Na skutek intryg i konfliktów personalnych, także z Mariettą Czudakową, Janowska podjęła decyzję o emigracji. Por. Przebinda 2019: 70 i 71 oraz szerzej L. Janowska, *Заметки о Михаиле Булгакове*.

czytelniczym w chwili, kiedy imperium radzieckie chyliło się ku upadkowi, nasz kraj natomiast zmierzał w stronę transformacji ustrojowej. Nie jest więc jasne, dlaczego w Polsce została opublikowana z przeszło 30-letnim opóźnieniem³. Okazałaby się z pewnością, tak jak w ojczyźnie autorki, jednym z najważniejszych wydarzeń życia literackiego. Dzisiaj ma status pozycji kanonicznej:

Miłośnik twórczości Bułhakowa i jednocześnie uważny czytelnik jego licznie wydawanych w Polsce biografii — rodzimych i przełożonych z języków obcych — dostrzeże, jak wiele w nich zaopozycji i nawiązań do pierwszej tak udokumentowanej i obszernej pracy [...]. (Wydawnictwo Akademickie SEDNO — *Szczegóły produktu*)

— pisze, nie bez racji, wydawca książki na swojej stronie internetowej. I nawet po tak długim okresie, jaki upłynął od momentu jej wydania w ZSRR, publikacja ta „broni się szeroką podstawą źródłową i głębią analizy biografii oraz twórczości Bułhakowa” (Bejrowski 2020). Choć tak późne wydanie książki może narażać ją na zarzut braku aktualności, zwłaszcza że autorka nie zdecydowała się na wprowadzenie uzupełnień⁴, to z punktu widzenia badań nad recepcją twórczości Bułhakowa w Polsce oraz zmian, jakie zachodzą w kształtowaniu się jego wizerunku na przestrzeni przeszło półwiecza, jest to rozwiązanie nader szczęśliwe.

³ Tłumaczka monografii, Margarita Bartosik, wyjaśniała, że polskie wydawnictwa w latach 90. znalazły się w bardzo złej sytuacji finansowej. Przeszkodą był wówczas zarówno rozmiar książki, jak i fakt, że dla szerszej grupy czytelników mogła okazać się zbyt trudna w odbiorze. Nie bez znaczenia pozostawała też reorientacja produkcji wydawniczej na Zachód (prywatna korespondencja mailowa autorki z tłumaczką z 17 marca 2021). W latach 90. opublikowano nieznacznych rozmiarów książeczkę Piotra Fasta „*Mistrz i Małgorzata*” Bułhakowa. *Pisarz — epoka — powieść* (1991) oraz popularyzatorską pozycję *Michał Bułhakow 1891–1940. Mistrz i jego los* francuskiej rusycystki, Marianne Gourg (1997). Nie wiadomo jednak, dlaczego próby udostępnienia książki Czudakowej nie podjęto w kolejnych dwóch dekadach, zwłaszcza że przez ten czas wydano w Polsce sporo materiałów biograficznych dotyczących pisarza. Były to m.in. *Michail Bułhakow* Wilfrieda F. Schoelera (2000), kontrowersyjny *Michail Bułhakow. Leksykon życia i twórczości* Borisa Sokołowa (2003), *Mistrz i Miasto. Kijowskie konteksty Michaila Bułhakowa* Mirona Pietrowskiego (2004).

W 2008 „środowisko życiowe” pisarza opisała skrótowo Ewa Krawiecka w książce *Apokalipsa według Michaila Bułhakowa. Przestrzeń i symbolika Mistrza i Małgorzaty*. W 2013 roku do rąk czytelników trafił *Dziennik Mistrza i Małgorzaty*, zbiór listów i zapisków Michaila i Jeleny Bułhakowów z komentarzami Wiktora Łosiewa. Część dziennika dotycząca „ostatnich dni mistrza” — od 21 lipca 1939 do dnia jego śmierci — została włączona do wydanego rok wcześniej przez Agorę *Mistrza i Małgorzaty*. Fragmenty dziennika zawierała też książka Witalija Szentalińskiego *Wskreszone słowo* (1996), a cz. II: *Tajemnice Lubińki. Z „archiwów literackich” KGB* (1997) — m.in. raporty dotyczące pisarza, jakie wpływały do OGPU. W sensie gatunkowym nie są to jednak pisarskie biografie. (por. Korcz 2019: 153–154)

Obszerne biografie autora *Mistrza i Małgorzaty* wydano u nas dopiero w latach ostatnich. Były to: *Michail Bułhakow. Biografia mistrza* Aleksieja Warłamowa (2017) oraz *Kronika życia Michala Bułgakowa* Krzysztofa Tura (2018). W tym samym roku skrótowo losy Bułhakowa przedstawił Piotr Kitrasiewicz w opowieściach biograficznych *Artyści w cieniu Stalina*.

⁴ Książka została natomiast opatrzona przypisami i komentarzami wydawcy oraz przypisami tłumaczki. Jako ciekawostkę dodać można, że M. Bartosik w połowie lat 90. XX w. przekładała poprawione, zaktualizowane fragmenty biografii ze skrótami, przesyłane przez samą M. Czudakową, która już wtedy uznała, że zmiany są potrzebne. Zachował się tylko nieduży fragment tego przekładu (ok. 30 stron), który wykorzystano w polskim wydaniu monografii (informacje uzyskane w korespondencji mailowej między M. Bartosik a K. Korcz z 17 marca 2021 r.).

Jak opisać czyjeś życie? Poradnik rzemieślnika

Monumentalna praca Czudakowej w polskiej wersji językowej nosi tytuł *Michał Bulhakow. Życie nieoczywiste*. Taka decyzja licznych miłośników pisarza z pewnością nie dziwi, niemniej może rodzić pytania. Dawał temu wyraz Mirosław Ratajczak, pisząc:

Kiedy wzięłam ją do ręki pierwszy raz, z miejsca nie spodobał mi się drugi człon jej tytułu, bo przecież życie każdego człowieka jest nieoczywiste, i nie trzeba być kimś wyjątkowym, żeby tak właśnie swoje/czyjeś życie postrzegać. To oczywiste.

Nieoczywiste może być jednak, co właściwie miała na myśli biografka autora *Mistrza i Małgorzaty*. (Ratajczak 2020: 99)

Tymczasem oryginalny tytuł wskazuje zarówno na zadanie badawcze, jakie postawiła przed sobą Marietta Czudakowa, jak i zawiera pewne wskazówki gatunkowe i metodologiczne. Жизнеописание jako nazwa gatunkowa ma konotacje staroruskie. Odnosząc się bezpośrednio do żywotów świętych, ma nieco inne zabarwienie semantyczne niż биография. Odwołując się tego pojęcia, Czudakowa z pewnością chciała podkreślić nieprzeciętność swojego bohatera oraz wyeksponować parenetyczny charakter jego życiorysu. Unikała jednak „kanonizowania” Bulhakowa⁵. Z drugiej strony zauważyć należy, że żywoty świętych, w tym w postaci tzw. *vitae*, stanowią dla historyków istotne źródła wiedzy. Także „biografia jako opis życia [podkr. K.K.] jest [...] wynikiem przedsięwzięcia poznawczego o charakterze *par excellence* historycznym. [...] Nadto badacz stosuje z konieczności metody oparte na interpretacji źródeł będących (przynajmniej w jego przekonaniu) świadectwem poznawczej rzeczywistości” (Zalejko 1993: 17). W podobny sposób swoje zadanie postrzegała sama autorka, odnosząc się do tej kwestii w przedmowie, której wydanie polskie nie zawiera. Jak pisała, podstawowym jej celem było przedstawienie rzeczywistego obrazu pisarza, z jego wadami i zaletami. Swoje powinności badaczka rozpatrywała w kategoriach etycznych⁶. Stworzenie prawdziwego portretu Bulhakowa było według niej wyrazem szacunku wobec wielkości jego talentu oraz niezwyklej osobowości. Takie podejście jest tym bardziej niezbędne, że wcześniejszy aluzyjny sposób opowiadania o Bulhakowie wykształcił w czytelniku nawyk czytania między wierszami, co zresztą sprawiało biografce istotną trudność (Chudakova 1988). Choć Czudakowa napisała te słowa trzy dekady temu, wydaje się, że dziś, także w naszych warunkach, są nadal aktualne, przynajmniej jeśli chodzi o lansowany w przeszłości i wciąż mocno

⁵ Narażało ją to nieraz na zarzuty (m.in. ze strony Lidii Janowskiej), że fałszowuje jego wizerunek. Na gruncie polskim w ten sposób pisarski mit kształtował Andrzej Drawicz. W jego ujęciu życiorys Bulhakowa podlegał zasadom porządkującym, pozwalającym wyposażyć go w wewnętrzną teleologię. Badacz usiłował tłumaczyć postępowanie pisarza, usprawiedliwiać pewne aspekty podejmowanych przez niego działań oraz dokonywanych wyborów. Spoglądał na Bulhakowa także z perspektywy własnych doświadczeń oraz przez pryzmat kulturowo-społeczno-politycznej rangi *Mistrza i Małgorzaty*. Stąd też „biografia podporządkowana jest w *Mistrzu i diable* egzegezie pisarskiego dzieła w ścisłym związku przyczynowo-skutkowym” (Andrzej Drawicz „Mistrz i diabeł. O Michale Bulhakowie?.. 1991: 36), a książka z jednej strony „przypomina [...] klasyczną rozprawę o życiu i twórczości, napisaną przez uczonego filologa”, z drugiej – „to raczej — napisany z filologiczną precyzją, ale i literacką pasją — moralitet, który potwierdzić ma zaczerpnięte z *Mistrza i Małgorzaty* motto: »Wszystko będzie jak należy, na tym trzyma się świat«” (Tyczyński 1991: 11).

⁶ Polski wydawca wykazał się tutaj szczególną intuicją, sytuując — we współpracy z Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia — książkę Czudakowej wśród tłumaczeń z j. rosyjskiego z serii „Nauka i etyka. Biografia inteligencji rosyjskiej w XX wieku w literaturze dokumentu osobistego” (t. 10). Por. wydawnictwo-sedno.pl/centrum-polsko-rosyjskiego-dialogu-i-porozumienia [dostęp: 3.03.2021].

ugruntowany w potocznym odbiorze pisarski mit. Podstawą przyjętej przez badaczkę strategii pisarskiej jest zatem szczerłość. Autorka deklaruje chęć ujawniania konkretnych cech usposobienia i przekonań Bułhakowa (na poszczególnych etapach życia — co również warte podkreślenia), niezależnie od własnych odczuć, czy też od upodobań czytelnika. Miały tutaj, jak widać, zastosowanie dwie podstawowe kategorie: prawdy (na poziomie faktów) i autentyzmu (na poziomie narracji), przy czym obie stanowiły swego rodzaju dyspozycję wynikającą z takich cech gatunkowych biografii naukowej, jak niefikcjonalność oraz referencjalność. Sama Czudakowa w przedmowie stwierdzała⁷:

Autorka tej książki nic w niej nie zmyśla, w odróżnieniu od bardzo popularnych ostatnio zbeletryzowanych biografii pisarzy, ponieważ uważa, iż idea posługiwania się narracją pośredniego gatunku literackiego, znajdującego się — jak to się dzieje w przypadku serii *Życie Znakomitych Ludzi*⁸ — gdzieś pomiędzy beletrystyką a książkami naukowymi, w dużym stopniu się wyczerpała. Autorka uznała za konieczne budowanie biografii wyłącznie na faktach, wyraźnie zaznaczając granicę między tymi faktami a hipotezą i starając się za każdym razem nie ukrywać przed czytelnikiem stopnia zasadności tej hipotezy. Nie da się całkowicie obejść bez domysłów, zresztą nie ma takiej potrzeby — byleby nie przedstawiać tych domysłów jako coś już udowodnionego czy oczywistego.

Autorka niniejszej książki wybrała drogę chronologicznego opisu życia pisarza — do jego twórczości odwołuje się jedynie po to, by ujawnić i prześledzić mniej lub bardziej wyraźne związki z faktami z jego biografii. (tłum. Margarita Bartosik)⁹

Chodzi tutaj zatem o zrekonstruowanie życia i twórczości pisarza zgodnie z dostępną wówczas o nim wiedzą. Nie są one jednak, jak w klasycznych ujęciach, traktowane rozłącznie. Przeciwnie, autorka wskazuje, jak ściśle były ze sobą powiązane, spełniając przy tym jeden z najważniejszych postulatów badań nad twórczością. „Stara się pokazać przede wszystkim te elementy biografii, które bezpośrednio wpłynęły na prozę i dramaturgię Bułhakowa, znalazły w niej odbicie czy swobodną transformację. Może niekiedy nawet nazbyt ufa biografizmowi, jako kluczowi interpretacyjnemu. Jednak nie jest to książka krytycznoliteracka, próba odczytania i uporządkowania dorobku autora *Mistrza i Małgorzaty*, lecz proza sensu stricto biograficzna, dokumentalna, bez elementów fabularyzacji” (Chrzanowski 1988a: 73). Dzieła są zatem w dużej mierze interpretowane przez pryzmat biografii, a biografia — przez pryzmat utworów literackich, dramatycznych czy publicystyki. Czudakowa zdaje sobie zresztą sprawę

⁷ Przytoczony fragment przedmowy przetłumaczony został przez Margaritę Bartosik na życzenie K. Korcz w prywatnej korespondencji mailowej 17 marca 2021 roku.

⁸ ŻŻL — bardzo popularna seria biograficzna, wymyślona przez Maksima Gorkiego i wydawana przez Młodą Gwardię (przyp. tłum.).

⁹ Praktyka ta jest zauważalna w kontekście pierwszej monografii poświęconej Bułhakowowi. Język i sposoby pracy obu badaczek są zdecydowanie odmienne, co widać już w początkowych partiach ich książek. Czudakowa wprowadza czytelnika w centrum zdarzeń, rozpoczynając zdaniem: „Ojciec i matka Bułhakowa pochodzili z guberni orłowskiej” oraz wspomnieniem siostry pisarza, Nadieždy Ziemskiej. Janowska jako mieszkanka Kijowa oprowadza czytelnika po swoim mieście, ukazując je odbiorcy z perspektywy współczesnej. Jest też bardziej oszczędna w opisie, jej narracja nie obfituje aż w tak dużą liczbę szczegółów. Język jest z jednej strony barwny i autentyczny (co ilustrują np. fragmenty dotyczące relacji autorki z Tatianą Nikolajewną czy Nadieżdą Afanasjewną), z drugiej nieco reporterski — z pogranicza prozy dokumentalno-badawczej. Ze wspomnianych wcześniej powodów Janowska nie korzysta też z rozległych źródeł archiwalnych. Jej obecność jako badaczki jest bardziej dyskretna (nie dotyczy to jednak polemicznego wymiaru jej pracy), podczas gdy Czudakowa eksponuje sposób dochodzenia do konkretnych koncepcji krok po kroku.

z mankamentów tej metody, stwierdzając, że należy się tutaj wykazać „pewną ostrożnością, niezbędną w przypadku »biograficznego« podejścia do tekstu literackiego” (Czudakowa 2020: 46). Mimo to eksponuje autobiograficzność twórczości Bułhakowa, próbując w ten sposób wypełnić niewiadome. Stwierdza na przykład, że:

O jego przemysłeniach, pragnieniach, dążeniach prawie nigdzie nie ma wiarygodnych materiałów. Najbardziej przekonujące wydają się chyba przytoczone wyżej wspomnienia Aleksego Turbina z *Białej gwardii*. (Czudakowa 2020: 23)

lub:

Nieustanne zainteresowanie Bułhakowa sprawami cerkiewnymi nie pozostawiło żadnego śladu w dokumentach, ale widoczne jest w różnych jego utworach (Czudakowa 2020: 162);

I na tym właśnie polega biograficzne znaczenie opowiadania, to znaczy znaczenie tego utworu [*Seans spirytystyczny* — przyp. K.K.] dla odtworzenia nastroju Bułhakowa w jego pierwszym moskiewskim roku; mamy tak mało materiałów do rekonstrukcji tego nastroju. (Czudakowa 2020: 147–148)

W swych ustaleniach autorka bierze zresztą pod uwagę nie tylko treść utworów, ale także kontekst ich powstania.

Autobiografizm w dziełach pisarza całkowicie odrzuca tymczasem Krzysztof Tur, argumentując, że sugestywność była rezultatem jego metody twórczej, polegającej na „malowaniu” literackich obrazów czy postaci (Tur 2018: 123–127). Powołuje się w tym zresztą na zdanie Lidii Janowskiej:

Odtworzenie jego biografii zawdzięczamy głównie dwóm badaczkom, Lidii Janowskiej i Marietcie Czudakowej. Mimo że trudno przecenić ich pracę, tak samo trudno ocenić, w którym miejscu tej biografii fakty niepostrzeżenie rozplywają się w legendzie, rodzinnej czy literackiej. (Tur 2018: 5)

— pisze. Choć z perspektywy czasu nie szczędzi Czudakowej krytyki, przyznaje, że powstałe błędy są przede wszystkim wynikiem braku źródeł. Przy lekturze monografii nie należy wszakże zapominać, że praca powstawała w czasach, kiedy dostęp do materiałów poświęconych Bułhakowowi był ograniczony lub niekiedy nawet niemożliwy. Sam pisarz nie pozostawił w wielu kwestiach bezpośrednich wypowiedzi, a świadkowie zdarzeń kierowali się, o czym wspominała sama biografka — daleko posuniętą nieufnością, bądź też zwyczajnie zawodziła ich pamięć.

Hybrydyczność gatunkowa i związany z tym niejasny status ontologiczny biografii, jak również swego rodzaju płynność metodologiczno-teoretyczna, pozwala autorom korzystać z instrumentarium rozmaitych dyscyplin. W przypadku biografii naukowej wskazuje się z reguły na jej powinowactwa z historiografią, historią, dziejami poszczególnych sztuk, socjologią, psychologią, pedagogiką. Czudakowa do „opisu życia” Bułhakowa wykorzystuje głównie rozwiązania metodologiczne przynależne naukom historycznym i literaturoznawstwu. To przede wszystkim historyk literatury o określonym warsztacie badawczym (o czym będzie mowa przy okazji analizy wykorzystywanego w *Życiu nieoczywistym* materiału źródłowego),

który czerpie również z dorobku socjologii i psychologii. W swojej książce kresli wnikliwy portret środowiska intelektualno-artystycznego początków XX wieku, oddaje ówczesne realia. Skupia uwagę „nie tyle na samej »akcji biograficznej«, co na interakcji pomiędzy różnymi aspektami życia [...]: na tym poziomie rozważań padają istotne pytania o wpływ na twórczość związków emocjonalnych, zaangażowania w działalność społeczną, intelektualnych kontaktów z przyjaciółmi i innych wymiarów życia” (Calek 2012: 25). Stara się poznać typ osobowości pisarza, nie wykorzystując do tego konkretnej teorii psychologicznej, ale próbując zrozumieć jego motywacje i sposób postrzegania świata. Zostaje to przefiltrowane przez szeroko pojęte tworzywo literackie. Zdarza się, że autorka stwierdza ogólnie, że „wszystko kształtowało się na nienaruszalnym podłożu, powstałym w dzieciństwie” (Czudakowa 2020: 26), uważając, zgodnie z wiedzą potoczną, że czas dorastania należy do najbardziej intensywnych i najbardziej brzemiennych w skutki okresów w życiu człowieka, lub też przypisuje niektórym wydarzeniom znaczenia, których waga w realnym życiu mogła być o wiele mniejsza. Widoczne jest to na przykład we fragmencie:

W dziecięcej pamięci, tej, która sięga samego dna ludzkiej osobowości, właściwie niebędącej już pamięcią, lecz pewnym niepodzielnym jądrem owej osobowości, zachował się przestronny dom w Buczy na tle przepięknej zieleni ukraińskiego lata, gdzie starczało miejsca dla wszystkich i panowała rodzinna, przyjacielska atmosfera i harmonia. (Może dlatego Bułhakow nigdy nie pokochał letniskowego życia pod Moskwą? Zielen tam wydawała mu się pewnie zakurzona, a upragnione schronienie — ciasne i nędzne.). (Czudakowa 2020: 9)

albo:

Dla chłopca mieszkającego w Kijowie kasztany były czymś tak zwyczajnym, jak topole dla moskwianina, więc ich brak w miastach, w których później mieszkał, musiał odczuwać jako pustkę. (Czudakowa 2020: 10)

Czasami badaczka wyciąga też daleko idące wnioski, np. że słowa z mowy pogrzebowej po śmierci ojca o uwolnieniu znajdują odzwierciedlenie w *Mistrzu i Małgorzacie*, a błazeńska, chłopięca jazda na rowerze w czasach gimnazjalnych ma bezpośrednie przełożenie na powieściowy obraz jazdy cyrkowej zarówno w jego *opus vitae*, jak i w *Powieści teatralnej* (Czudakowa 2020: 18–19 i 20).

Podobnie rzecz się ma w odniesieniu do takiego zapisu:

Jest to już chyba drugi (licząc stryja Siergieja Iwanowicza) regent w życiu małego Miszy. Można sobie wyobrazić, że słowo, najpierw wypowiedane w domu, potem wielokrotnie powtarzane, zaczęło mu się kojarzyć z konkretnymi osobami i wiele lat później »ulepił się z tłustego upału« ten, który wskaże Berliozowi feralny turniket [...]. (Czudakowa 2020: 11)

Mimo że „fakty to najbardziej uparta rzecz pod słońcem” (Bułhakow 1988: 348) — w kontekście pisarstwa non-fiction rozdzwięk między deklaracjami a ich realizacją w sprawia trudność wielu autorom. Powyższe przykłady wskazują, że i Czudakowej nie do końca udało się go uniknąć. Nie wynika to jedynie ze stopnia zróżnicowania, a co za tym idzie — skomplikowania materiału badawczego, czy też rozluźnienia rygorów metodologicznych związanego z niejednorodnością gatunkową biografii. W przypadku Marietty Omarowny problem mógł

być rezultatem tego, że — jako jedna z prekursorów badań nad życiorysem pisarza — starała się zachować od zapomnienia najdrobniejszy szczegół, co — w nielicznych na szczęście wypadkach — sprowadzało ją niekiedy na interpretacyjne manowce.

Można się nie zgadzać, nie sposób zignorować.

Życie nieoczywiste na tle ważniejszych pozycji biograficznych dotyczących Bułhakowa w Polsce

Rozległy kontekst historyczno-społeczny oraz wielostronne ujęcie omawianych problemów każe klasyfikować pracę Czudakowej jako monografię. Przemawia za tym również fakt, że wbrew deklaracjom wydarzenia biograficzne nie stanowią „osi konstrukcyjnej”¹⁰ publikacji, ale rozpatrywane są w relacji do podejmowanych przez Bułhakowa działań twórczych. Autorka posługuje się typowym dla większości tego rodzaju publikacji opisem linearnym — przebieg życia Bułhakowa ma charakter procesualny, a kolejnym jego etapom odpowiadają poszczególne rozdziały książki. Pierwszy obejmuje kijowską młodość bohatera. Znajdziemy tu informacje na temat jego rodziny, edukacji, lat wojny, dylematów związanych z wyuczonym zawodem oraz obraz wstrząsających lat rewolucji bolszewickiej. W rozdziale drugim badaczka szczegółowo analizuje początkowe lata pobytu Bułhakowa w Moskwie, trudności mieszkaniowo-aprowizacyjne, problemy ze znalezieniem stałego zatrudnienia, ale także wczesne kontakty ze środowiskiem literacko-artystycznym stolicy. Dalsza część dotyczy „teatralnego pięciolecia” od roku 1925 do 1929, następne zaś czasów kryzysu (spowodowanego nagonką polityczną i związanym z nią zakazem wystawiania kolejnych sztuk) trwającego do początku lat 30., powrotu do pracy nad najważniejszą powieścią oraz nowymi dramataми, jak również starań pisarza o przywrócenie go życiu kulturalnemu Moskwy, wreszcie — schyłku życia naznaczonego gorączkowym pragnieniem dokończenia *Mistrza i Małgorzaty*. Na chronologię od narodzin (badaczka zresztą nieco przesuwając tę linię, poczyniwszy niezbyt głębokie ustalenia genealogiczne) do śmierci „nakłada się układ tematyczny” (Nasiłowska 2019: 9) związany między innymi z sytuacją rodzinną, życiem osobistym, kontaktami zawodowymi i towarzyskimi, topografią miejsc szczególnie bliskich, zadaniami twórczymi... Konstrukcyjnie książka przypomina też niekiedy kalendarium. W obrębie roku pojawiają się kolejne daty, a tam, gdzie to możliwe, życie Bułhakowa analizowane jest dzień po dniu. Książka Czudakowej jest pracą pionierską i nosi wyraźne tego ślady. Badaczka, starając się potwierdzić prawdziwość swoich ustaleń, często posługuje się schematem: teza – opis zdarzeń – potwierdzenie

¹⁰ Dla porównania warto odnieść się do badań Anity Ciałek:

Całościowy charakter monografii realizuje się więc nie tylko poprzez objęcie swym zasięgiem życia pisarza od narodzin aż do śmierci, lecz również omówienie, w miarę wyczerpujące i wielostronne, jego twórczości i epoki jako kontekstu kulturowo-społecznego. [...] Biografia w monografii nie jest więc celem badania, raczej jego osią konstrukcyjną: życie jednostki jest badane o tyle, o ile umożliwi lepsze poznanie twórczości, a podstawą analiz psychologicznych są najczęściej teorie potoczne. (Ciałek 2012: 41)

i:

Osią konstrukcyjną monografii nie jest jednak przebieg życia twórcy (jako tekst porządkujący czasoprzestrzeń narracji), lecz porządek dzieł, poszukiwanie linii rozwoju jego twórczości. Biografia staje się więc tłem dla twórczości, szerokim kontekstem jej rozumienia i odczytywania. To na twórczości skupiają się działania interpretacyjne autora. Z kolei podstawę analiz psychologicznych, które niejednokrotnie w monografii się pojawiają, chociaż nie są dla niej typowe, stanowią najczęściej teorie potoczne. Tymi podstawami teoretycznymi (dobrze ugruntowaną wiedzą historycznoliteracką) monografia różni się od biografii dokumentalnej z jednej strony, a z drugiej — od psychobiografii (od której odróżnia ją potoczna koncepcja psychologii człowieka, w przeciwieństwie do stosowanych tam koncepcji ugruntowanych teoretycznie). (Ciałek 2013: 64)

wyrażone przez świadka lub zawarte w materiale źródłowym – komentarz i wreszcie – odzwierciedlenie we fragmencie utworu literackiego. Wynika to z faktu, że praca powstawała w czasach, kiedy materiały dotyczące Bułhakowa były niemal niedostępne. Dziś ustalenia poczynione przez Czudakową (i Janowską) stanowią podstawę dla przedsięwzięć podejmowanych przez kolejnych biografów pisarza — niezależnie od tego, jakie stanowisko zajmują oni wobec treści zawartych w pierwszych pracach.

Także biografie wydane w Polsce mogą stanowić ważny kontekst dla monografii Czudakowej. Rekonstrukcji życiorysu Bułhakowa podjął się u nas wspomniany już Andrzej Drzewicz, który pracował nad książką o nim od początku lat 70. Również odwiedzał archiwa, odwzrostował topografię, ustalał fakty, szukał śladów z życia autora *Mistrza Małgorzaty* w utworach literackich. Starał się oddać atmosferę czasów i miejsc, nawiązując emocjonalną i intelektualną relację ze swoim bohaterem. W wymiarze językowym książkę charakteryzowała poetyckość przekazu, co niekiedy przeradzało rozprawę w fabularyzowaną opowieść. Eseiizacja wypowiedzi w połączeniu z charakterystyczną, barokową manierą pisarską, zagęszczała narrację i pozwalała budować historycznoliteracką panoramę czasów, w których żył Bułhakow. Pozycja ta zawierała również interpretacje utworów, ze szczególnym uwzględnieniem *Mistrza i Małgorzaty*. Nie była jednak tak rozbudowana jak *Жизнеописание Михаила Булгакова*, autor nie przywoływał też materiałów archiwalnych w ich oryginalnym brzmieniu ani nie dotarł do takiej liczby osób znających Bułhakowa lub mogących coś o nim zaświadczyć, jak Marietta Czudakowa.

Kolejne biografie — francuskiej rusycystki Marianne Gourgi i niemieckiego autora Wilfrieda F. Schoellera — miały charakter popularyzatorski i w dużej mierze podsumowywały dotychczasową wiedzę o pisarzu. Pierwsza zawierała pewne nowe ustalenia, druga je doprecyzowywała. Żaden z autorów nie miał jednak ambicji oryginalnego ujęcia tematu. Gatunkowy schemat „życia i twórczości” realizowały dość pobieżnie. Dotyczyło to także kontekstu historyczno-kulturowego. Nie było tu z natury rzeczy gruntownych analiz literackich, a interpretacja pisarskich dokonań następowała „w bezpośrednim, mimetycznym (werystycznym) związku z bieżącą (ówczesną) rzeczywistością i z opisywaną postacią” (Wojciechowski 2000: 54). Żywa narracja oraz rozbudowana warstwa ilustracyjna zwiększały natomiast przystępność i atrakcyjność odbioru.

Warta odnotowania jest wspomniana już także książka Mirona Pietrowskiego *Mistrz i Miasto*, której celem było ukazanie, w jaki sposób Kijów oddziaływał na Bułhakowa, jego sposób myślenia, postrzegania świata czy osobowość. W swoich analizach „badacz udowodnił, że każdy jego utwór posiada podobną strukturę, dotyczącą nie tylko budowy powieści czy dramatu, ale obejmującą również typ bohatera, motywy czy problematykę. Wszystko to jest, rzecz jasna, głęboko zakorzenione w atmosferze rodzinnego miasta. Pietrowski właśnie tam odnajduje źródła cytatów, aluzji, prototypy postaci czy obraz miast, dla których wzorem stał się właśnie Kijów” (Korcz 2008: 4). Autor stawia wiele oryginalnych hipotez, wzbogacając dotychczasowe spojrzenie na pisarza. Jego przedsięwzięcie, mimo ogromnej wartości poznawczej, obejmuje jednak wyłącznie wybrany aspekt życia i twórczości twórcy *Mistrza i Małgorzaty*.

Po ukazaniu się w Polsce książki Schoellera Jacek Wojciechowski stwierdził, że „przydałaby się na większą skalę nowa interpretacja tego dorobku — w miarę jak rzeczywistość współczesna Mistrzowi odchodzi w niepamięć, albo raczej: lokuje się w sferze historii” (Wojciechowski 2000: 55). Na tego rodzaju reinterpretację — przynajmniej w aspekcie historycz-

no-kulturowo-biograficznym musieliśmy czekać kilkanaście lat. Dopiero w 2017 roku (znowu z opóźnieniem o ponad dekadę w stosunku do wydania oryginalnego) pojawił się *Michaił Bułhakow. Biografia mistrza Aleksieja Warłamowa*. Badacz podejmuje w niej próbę rozbicia kanonicznego wizerunku pisarza, zerwania z rozpowszechnionymi i dość mocno utrwalonymi mitami czy uzupełnienia wciąż jeszcze istniejących w jego życiorysie „białych plam”. Wszystko to rozpatruje z szeroko rozumianej perspektywy rosyjskiej, co ma dla czytelnika polskiego duże znaczenie¹¹.

Rewizji dorobku rzeszy bułhakologów, czy — jak chce autor — bułgakowiedów — dokonuje najlepiej Krzysztof Tur w *Kronice życia Michaiła Bułgakowa*. Cechuje go doskonała orientacja w realiach radzieckich i rosyjskich oraz ogromna erudycja. Ma zatem doskonałe kompetencje do tego, aby zarówno przybliżać, jak i wyjaśniać nie tylko zjawiska i procesy zachodzące w Rosji w pierwszych dekadach XX wieku, ale również najdrobniejsze szczegóły, bez których dzisiejszy czytelnik nie jest w stanie w pełni zrozumieć okoliczności życia i twórczości Michaiła Bułhakowa. Służą temu także liczne fotografie z tamtego okresu, niekiedy bezpośrednio dotyczące samego pisarza. Monumentalna praca Tura to kawałek historii Rosji, która jest jej drugim, pełnoprawnym, bohaterem. Autor jawi się tutaj jako odważny polemista, a jego narrację cechuje nawet pewna bezkompromisowość, zwłaszcza jeśli chodzi o krytykę innych badaczy biografii oraz interpretatorów pisarskich dokonań bohatera książki. Trzeba przyznać, że jego opinie są dobrze umotywowane i przekonujące. Odbiór ułatwia także trafny wybór gatunku. Kronikarski zapis ma charakter zewnętrzny, organizacyjny. Podczas gdy Marietta Czudakowa, opierając się w dużej mierze na dzienniku Jeleny Bułhakowej, rejestruje dzień z życia pisarza po dniu, co czasami wywołuje wrażenie ewidencjonowania faktów, Tur wykorzystuje możliwości, jakie daje esej biograficzny. Poważnym mankamentem książki jest jednak, założony przez autora, niemal całkowity brak odniesień źródłowych. Tymczasem bogaty aparat naukowy stanowi największy atut *Życia nieoczywistego*.

Źródłowe dylematy. Referencyjna wartość dokumentów a problem prawdy

Imponujący, niejednorodny materiał badawczy spełnia w książce Czudakowej nie tylko funkcje dokumentacyjne i informacyjne, choć jest to oczywiście jego najważniejsze zadanie. Odzwierciedla także styl i metody pracy biografki, która wówczas miała już na swoim koncie prace z zakresu metodologii badań literackich oraz teorii archiwistyki. Jako młody naukowiec pracowała w dziale rękopisów Biblioteki im. Lenina w Moskwie. Porządkowała archiwum Bułhakowa, spędzając z wdową po pisarzu po dwanaście godzin na dobę, a po jej śmierci nadal zajmowała się spuścizną autora *Mistrza i Małgorzaty*, odtwarzając m.in. z oryginalnych źródeł piętnaście rozdziałów pierwszej i początek drugiej redakcji powieści¹². Już w 1988 roku, kiedy *Жизнеописание...* ukazało się w ZSRR, publicysta „Literatury” podkreślał, że:

¹¹ Książkę Warłamowa omawiam szerzej w zbiorze *Literatura zza granic Polski w XXI wieku. Diagnozy — Prognozy — Prowokacje*.

¹² Czudakowa w rozmowie z Maciejem Chrzanowskim w 1988 roku mówiła:

Uważałam, że praca w takim miejscu jest niezbędna dla filologa, daje mu realną możliwość opanowania warsztatu, zdobycia umiejętności posługiwania się rękopisami, materiałami archiwalnymi. [...] Udało nam się potraktować Bułhakowa jak klasyka, co pociągało za sobą konkretny, wysoki poziom opracowania zbiorów. Trzeba było opisać wszystko, każdy znak przestankowy [...]. Pierwszą biografiją Bułhakowa było moje opracowanie właśnie tego archiwum. (Chrzanowski 1988b: 31)

Autorka poświęciła badaniu życia i twórczości Bułhakowa ponad dwadzieścia pięć lat. Przeprowadziła setki rozmów z jego znajomymi, przyjaciółmi, żonami. Nagrała kilometry magnetofonowej taśmy, sporządziła całe tomy notatek. Przewertowała wszystkie dostępne źródła archiwalne. [...]

Czudakowa wykonała ogromną, dokumentacyjną pracę. Tym cenniejszą, iż szybko odchodzi generacja ludzi, którzy znali Bułhakowa, mogli coś o nim powiedzieć. W rezultacie owych żmudnych badań powstała książka, która musi zainteresować nie tylko samych miłośników twórczości wielkiego pisarza. Książka stanowiąca bezcenną panoramę radzieckiego życia literackiego, teatralnego. [...] Czudakowa bardzo ściśle opiera się na źródłach, miast podawać własne opinie, woli cytować stenogramy, dokumenty z epoki. Dokonuje się w ten sposób rewizja wielu obiegowych, utrwalonych mitów, poznajemy nieznanne reakcje, działanie wybitnych artystów i polityków. (Chrzanowski 1988a: 73)

Ponad trzy dekady później krytycy i recenzenci doceniali te same walory publikacji. Jan Strzałka zaznaczał, że książka:

Przedstawia życie i twórczość pisarza na podstawie wnikliwej analizy dokumentów archiwalnych, prac mu poświęconych oraz jego utworów literackich — opowiadań, dramatów i powieści. Bardzo ważnym źródłem informacji i opinii są obszerne relacje osób, które go pamiętały i żyły w czasie zbierania materiałów do pracy przez autorkę — rodzina, przyjaciele, znajomi zawodowi (literaci i ludzie teatru). (Strzałka 2020: 72)

Piotr Bejrowski natomiast napisał, że czytelnik może być pewny: „że każde zdanie tekstu jest owocem pogłębionych analiz i ma swoje podstawy w źródłach: utworach, dokumentach, wspomnieniach i relacjach osób, które pamiętały pisarza (w tym jego trzech żon)” (Bejrowski 2020).

Najlepiej udokumentowany okres życia i twórczości Bułhakowa dotyczy wydarzeń po 1928 roku, najslabiej — oczywiście — lat najwcześniejszych. Jak podkreślała badaczka, „pierwszy etap pracy literackiej Bułhakowa (1916–1923) rekonstruuje się na podstawie danych pośrednich (epistolarnych itp.) oraz źródeł w postaci tekstów drukowanych” (Czudakowa 1981: 109). Nie zachowało się też zbyt wiele archiwaliów do roku 1925, a praca z lat 1925–1928 znalazła odzwierciedlenie „przede wszystkim w korespondencji, w zgromadzonych przez Bułhakowa materiałach, utrwalających dzieje inscenizacji, w protokołach prób i innych dokumentach z archiwów teatralnych, jak również w prasie z owych lat” (Czudakowa 1981: 109). Jak widać, autorka wykorzystała w swojej książce zarówno zastane, jak i wywołane źródła biograficzne (*Biograficzne badania nad twórczością* 2016: 8). Do pierwszej grupy zaliczyć można przede wszystkim listy. W książce cytowana jest tak korespondencja Bułhakowa (w tym słynny list do rządu ZSRR), jak i ta, której był adresatem, a także listy pisane przez inne osoby (np. wnuka Wasilija Listowniczego — kijowskiego sąsiada Bułhakowów; czy siostrzenicy pisarza — Iriny Karum, do Marietty Czudakowej; pisma siostry pisarza — Nadieżdy Ziemskiej do Jeleny Bułhakowej; Olgi Bokszańskiej i Jeleny Sergiejewny do matki; redaktora i funkcjonariusza Główniepiertkomu — Fiodora Raskolnikowa, do żony itp.). Listy, a także zapiski dziennikowe, pamiętnikarskie i wspomnieniowe znajomych oraz przyjaciół pisarza zawierają różnego rodzaju opinie o subiektywnym charakterze („Jaki więc był, a ściślej mówiąc, za jakiego uchodził Bułhakow w czasach...”; Czudakowa 2020: 17). Wyłania się z nich nie tylko zbiorowy portret pisarza, ale także to, jaki rodzaj i siła więzi łączyła go z poszczególnymi ludźmi. Podobnie rzecz się ma z obszernie przywoływanymi na kartach biografii zapiskami Jeleny Bułhakowej, które prowadziła na polecenie męża od 1 września

1933 roku¹³. Dotyczą one zwłaszcza jego zajęć literackich, planów twórczych, kontaktów koleżeńskich i zawodowych czy uczestnictwa w życiu kulturalnym. Wyrażane w nich sądy są przez Czudakową traktowane jako głos samego Bułhakowa, gdyż, jak stwierdza, różnice zdań pomiędzy małżonkami były w tekście zaznaczane (Czudakowa 2020: 475–476). W ten sposób chce uczynić pisarza nie tylko przedmiotem, ale i podmiotem swoich badań. Próbuje zrekonstruować jego stan psychiczny, sposób myślenia, odkryć, czym się interesował, co go bolało, jak oceniał własną twórczość, jakie wartości były dla niego najcenniejsze. Rysuje kontekst ideowy dla jego poglądów politycznych, stara się odtworzyć spojrzenie na sprawy społeczne, pokazuje, jak zmieniał się jego charakter pod wpływem rozmaitych zdarzeń.

Osobiste zapiski innych osób (m.in. dowódcy Armii Ochotniczej, Antona Denikina, Ilii Erenburga, kijowskiej studentki), fragmenty dzieł poetyckich i prozatorskich różnych twórców, artykuły z czasopism, wyimki z gazet (w tym ogłoszenia prasowe czy nekrolog ojca), dokumenty urzędowe, teatralia, spisy lektur... — wszystko to stanowi ważne i wartościowe, a zarazem bardzo ciekawe źródło pozwalające budować podłoże społeczne, kulturalne, polityczne czy obyczajowe tamtego czasu, nakreślić życie codzienne, odtworzyć stosunki Bułhakowa z teatrami i wydawnictwami.

Grupa druga obejmuje wywiady i rozmowy z osobami, do których Czudakowa dotarła osobiście. Poza Tatianą Nikolajewną Łappą, Lubow Jewgieniewną Biełozierską i Jeleną Siergiejewną Bułhakową są to siostry pisarza, jego dalsza rodzina, szkolni koledzy, przyjaciele i znajomi, a nawet ludzie, którzy go znali słabo i niewiele mogli wnieść do opowieści o nim. Także w przypadku tego typu danych każda informacja jest dla autorki godna zapisania. Czudakowa deklaruje wprost: „Pamięć starego lekarza o tamtych czasach to jedyne w swoim rodzaju źródło, więc liczą się wszystkie szczegóły” (Czudakowa 2020: 9). Takie podejście nie powinno dziwić skoro „Marietta Czudakowa była dla pamięci o Bułhakowie tym, kim dla pamięci o Schulzu Jerzy Ficowski — tylko bardziej: począwszy od lat 60., w czasach, kiedy naprawdę było to źle widziane, gromadziła, wypraszała, wszelkie możliwe relacje od osób, które bodaj zetknęły się z pisarzem. *Życie nieoczywiste* jest biografią totalną, odtwarzającą setki relacji — przyjaźni, współpracy, flirtu, zawiści — dociekającą związków między najdrobniejszymi realiami życia Bułhakowa [...] i mimochodem niejako odtwarzającą dramatyczną rzeczywistość narastającego stalinizmu. Narracja Czudakowej bywa niedoskonała, chropowata, niektóre hipotezy stawiane są zdecydowanie na wyrost: ta książka to zmaganie z bezmiarem faktów” (Stanisławski 2020: 89). Autorka z uwagą i ostrożnością selekcjonuje źródła, poddając je krytycznej refleksji, choć w jej działaniu widać, łatwą do wytłumaczenia w tym przypadku, pasję „zbieractwa”. Zamiłowanie do szczegółów wydaje się zresztą dzielić z samym Bułhakowem.

Imponujące wrażenie robi także dokonana przez Czudakową rekonstrukcja pracy nad *Mistrzem i Małgorzatą*. Badaczka przedstawiła etapy powstawania powieści oraz warianty tekstu m.in. na podstawie kolejnych redakcji rozdziałów czy stron oraz notatek pisarza, odtworzyła też urwane linie tekstu z naddartych kart rękopisu. Zbadała, w jaki sposób warstwy dzieła nakładają się na siebie, przeanalizowała język tekstu głównego i epilogu. Dzięki tym działaniom możliwe było ustalenie różnic fabularnych, kolejności pojawiania się (czy braku

¹³ W Polsce zapiski te zostały wydane w 2013 roku jako M. i J. Bułhakowowie, *Dziennik Mistrza i Małgorzaty*. Zebrał, wstępem i komentarzami opatrzył W. Łosiew, przeł. M. Bartosik. W *Życiu nieoczywistym*: „Rozbieżności tekstowe w stosunku do polskiego wydania *Dziennika* zaznaczone są w przypisach od tłumaczki lub od wydawcy” (Czudakowa 2020: 671).

kontynuowania wątku) powieściowych postaci, prześledzenie ich konstrukcji i charakterystyki. W informacjach uzyskanych na podstawie danych pośrednich autorka szukała prototypów bohaterów *Mistrza i Małgorzaty*, śledziła nurty fabularno-tematyczne kilku redakcji powieści, najdrobniejsze elementy, które mogłyby wskazywać na źródła pisarskiej inspiracji (np. pseudonim literacki Iwana Bezdomego usiłuje znaleźć w pseudonimach ówczesnych twórców, filmie, gazetach i czasopiśmie, rekonstruuje warianty imion poszczególnych postaci i nazw miejsc). Czudakowa odnotowała także reakcje słuchaczy na powieść, dowodząc, że z biegiem lat ich wrażenia przeobrażały się, co miało bezpośredni związek tak z upływem czasu, jak z doświadczeniami życia społeczno-politycznego.

Strategia narracyjna a badawcza tożsamość Marietty Czudakowej

Choć uwierzytelniająca funkcja materiałów źródłowych jest oczywista, nie można stwierdzić, że pełnią one wyłącznie ilustracyjną rolę wobec całokształtu odautorskiej wypowiedzi. Przeciwnie, stanowią ważny element techniki narracyjnej, zasadę organizującą biografię, dzięki której widzimy, w jaki sposób Czudakowa porządkuje własną opowieść o Bułhakowie. Narracyjny charakter biografii nie pozwala uniknąć kreacyjności oraz całkowicie wyeliminować fikcji. Jednakże strategia pisarska Marietty Czudakowej polega przede wszystkim na ujawnieniu autorskiego „ja”. To systematyczna, skrupulatna rekonstruktor, która — inaczej niż w „typowych” monografiach klasyków — nie stara się być narratorką wszechwiedzącą. Na oczach czytelnika interpretuje i analizuje zebrany materiał, zastanawia się, snuje domysły, ale raczej nie pozwala sobie na spekulacje. Nie narzuca też odbiorcy swojego punktu widzenia, nie jest autorytarna w stwierdzeniach. Często mają one charakter przypuszczeń. Świadczą o tym takie sformułowania, jak: „być może”, „wydaje się”, „zapewne”, „prawdopodobnie”, „jest bardzo możliwe, że...”. Autorka przedstawia argumenty na to, o czym pisze („Za moją hipotezę [...] przemawia fakt, że...” Czudakowa 2020: 477; „Informację tę można uznać za wiarygodną ze względu na...” Czudakowa 2020: 129), nie naginając jednak okoliczności do własnych przekonań („przytoczę też wspomnienie będące zaprzeczeniem mojej tezy [...]” Czudakowa 2020: 151–152). Czasami konfrontuje opinie świadków, wskazując na własne powinności jako biografki:

To sytuacja widziana oczami Jeleny Siergiejewny. Inny punkt widzenia znajdziemy we wspomnieniach Lubow Jewgieniewny. Zadaniem biografy nie jest szukanie prawdy bezstronnej, której chyba nie da się znaleźć, tylko podjąć próbę opisaną [podkr. K.K.] tej sytuacji z perspektywy bohatera tej biografii [...]. (Czudakowa 2020: 464–465)

Realizując postulat mówienia prawdy lub chęci dotarcia do prawdy, przekazuje swoją wizję wydarzeń, nie naruszając przy tym paktu biograficznego¹⁴. Wskazuje w ten sposób pośrednio na problematykę prawdy w narracji biograficznej (podobnie jak w narracji historycznej) oraz na kwestię interpretacji faktów przez badacza, starając się — by użyć sformułowania Franka Ankersmita — „zadośćuczynić sprawiedliwości” (Calek 2012: 65) wobec czasów, w których żył i tworzył Michał Bułhakow. Sposób prowadzenia narracji można więc oceniać

¹⁴ Pojęcie to rozumiem za Anitą Calek jako:

połączenie dążenia do jak najwierniejszej rekonstrukcji biegu życia jednostki ze świadomością utopijności prób uzyskania takiej całości. Jednocześnie to dążenie do referencjalności w biografii, które skłania odbiorcę do zaufania biografowi, ma charakter umowy, nie jest zatem konstytutywną cechą tekstu biograficznego, lecz wartością negocjowaną. (Calek 2013: 11)

„nie w kontekście prawdy, lecz adekwatności reprezentowania danego wycinka rzeczywistości przeszłej” (Calek 2012: 66). Badaczka wkłada wysiłek w nawiązanie „wiarygodnej” relacji zarówno z twórcą *Mistrza i Małgorzaty*, jak i z rzeczywistością, o której pisze. „Autorka rzuca [...] czytelników w sam środek wydarzeń, nie buduje szerokich kontekstów, ponieważ zapewne uznaje je za oczywiste i zupełnie zbędne w tym miejscu. Jednocześnie nie ocenia swojego bohatera [...]” (Bejrowski 2020).

Najczęściej spotykana w biografiami naukowych narracja trzecioosobowa (choć w *Życiu nieoczywistym* zdarza się niekiedy i pierwszoosobowa) nie wyklucza subiektywizmu. Perspektywa *ex post*, uwidaczniająca się m.in. w stwierdzeniach: „dowiemy się później, że...”, „Już wiemy, że...”, pojawia się z rzadka. Autorka też tylko czasami „prowadzi” swojego czytelnika poprzez stosowanie predykatywów lub form syntetyczno-analitycznych („trzeba uwzględnić nie tylko”, „Należy przy tym zwrócić uwagę na...”). Jednak unika natrętnej dydaktyki, nie lansuje też za wszelką cenę konkretnego wzorca osobowego, ponieważ aspekt edukacyjny monografii nie stanowi dla niej kwestii priorytetowej.

Czudakowa ujawnia także swój warsztat, to, jak z fragmentów biografii konstruuje narracyjną całość. W tekście głównym pojawiają się bezpośrednie zwroty odwołujące się do jej pracy badawczej:

Pierwszą wersję powieści autor w znacznym stopniu zniszczył, dlatego przytoczone cytaty pochodzą po części z tekstu autorskiego, a po części zostały odtworzone przeze mnie; fragmenty, których nawet w przybliżeniu nie udało się odtworzyć, zostały oznaczone wielokropkiem w nawiasie kwadratowym. (Czudakowa 2020: 364)

Choć biografia Bułhakowa sytuuje się w obrębie historii literatury, „łączy w sobie narrację naukową z popularyzatorską” (Bejrowski 2020). To sprawia, że z jednej strony pozycja może być kierowana do szerokiego grona miłośników pisarza. Z drugiej — naraża czasami badaczkę na zarzuty. Zdaniem Bożeny Witowicz:

Razić może niekiedy niezdecydowanie autorki, czy pisze książkę popularnonaukową, czy fabularyzowany dokument osnuty wokół biografii Bułhakowa. Narracja bywa nadmiernie poetycka [...]. Autorce zdarza się też wkładać w usta pisarza słowa, które są projekcją jej własnych wyobrażeń [...]. (Witowicz 2020: 62)

Ilustruje to chociażby następujący fragment biografii, który rozbija jednolitą, zwartą, płynną narrację naukową:

Woda ta, przez wiele lat zalewająca lasy i doliny, coraz bardziej i bardziej barwiąca się krwią, mknęła teraz ulicami miasta, pod samymi oknami domu Bułhakowa. (Czudakowa 2020: 589)

Poprzedza go *passus* z dziennika Jeleny Bułhakowej, w którym żona pisarza wspomina o skalowaniu niewygodnych osób w moskiewskiej „Prawdzie” oraz opisuje zdarzenie z życia codziennego: wakacyjną kąpiel Michaiła Afanasjewicza i jej starszego syna, Jewgienija. Motyw wody łączy oba fragmenty tekstu. Po nim następuje natomiast kolejny zapis z dziennika na temat książek o wojnie domowej, jakie Bułhakow otrzymywał od informatora służb, Kazimierza Dobranickiego. Zmiana stylu sprawia, że fragmenty noszące znamiona literackości odczuwane są jako tkanka obca całości tekstu. Są to jednak wypadki na tyle nieliczne, że nie podważają rzeczowości i rzetelności wywodu, mimo że dzisiaj „cechy mające stanowić

opozycyjne krańce na osi biografiki: naukowość versus literackość wzajemnie się nie wykluczają, dlatego też nie mogą stanowić złożonego kryterium przynależności gatunkowej” (Całek 2013: 59). Chodzi raczej o zmianę stylu wypowiedzi, odwołanie się do emocji czytelnika. Widać wyraźnie, że stosując taki zabieg, Czudakowa nie chce ograniczać się do opisu życia Bułhakowa w postaci sprawozdania czy beznamiętnych zapisków kronikarskich (autorka cytuje często obszernie fragmenty dziennika Jeleny Segiejewny). Nie można jej wszakże zarzucić, że czerpie z wzorców narracyjnych wykorzystywanych przez gatunki niefikcyjne. Trzeba także pamiętać, że „pisząc biografię Bułhakowa, szlifowała dopiero swój styl, uczyła się pisarstwa biograficznego, a entuzjazm dla podjętego tematu tu i ówdzie skutkował naddaniem treści, ostatecznie jednak nie zafalszowywał opisywanej historii” (Witowicz 2020: 62).

Uwagi końcowe

Życie nieoczywiste jest właśnie opisywaną historią Michaiła Bułhakowa, „ontologiczną reprezentacją biegu życia twórcy” (*Biograficzne badania nad twórczością* 2016: 20) *Mistrza i Małgorzaty*, pracą o niezaprzeczalnych walorach naukowych oraz informacyjno-poznawczych. „Wielostronna, wyważona, prowadzona z [...] krytyczną sympatią dla postaci głównego bohatera — jest ta biografia historycznoliterackim dokonaniem dużej wartości i miary” (Antoniuk 2019: 163), nawet po przeszło trzydziestu latach od chwili publikacji oryginału. Dyktans w stosunku do czasów, w których została napisana, sprawia, że biografia ta utraciła swój nowatorski charakter, a hipotezy, założenia czy stwierdzenia autorki zostały na przestrzeni lat zweryfikowane (potwierdzone lub odrzucone przez innych badaczy) i uzupełnione. Wiele faktów biograficznych, które były pod koniec lat 80. nieznane, jest dzisiaj oczywistością, a rozpoznania interpretacyjne „ukazują się — z krzywdą dla siebie — po wielu innych, muszą więc wywalczyć sobie miejsce już w pewnym ścisku, w roztworze nasyconym, w przestrzeni mniej chłonnego odbioru” (Woroszyński 1991: 7). Na podstawie krótkiego zestawienia ważniejszych pozycji biograficznych na rynku polskim można zauważyć, że pisarstwo o Bułhakowie wchodzi w kolejny — po rekonstruowaniu życiorysu oraz utrwalaniu faktów — etap: krytycznego spojrzenia nie tylko na postać pisarza, ale także na stan wiedzy o nim. Jednak dla każdego, kto interesuje się autorem *Mistrza i Małgorzaty*, monografia Czudakowej pozostaje pracą fundamentalną. Zajmujący jest sam sposób budowania opowieści, szczególnie jeśli uświadomimy sobie fakt, że w porównaniu do tego, co dziś wiemy o życiu i twórczości Bułhakowa, stworzenie jego wielowątkowego, złożonego obrazu było w momencie powstawania monografii zadaniem niełatwym. Dla uwiarygodnienia postaci swego bohatera Czudakowa podjęła także próbę ukazania jego psychologii, co warte podkreślenia, nawet jeśli z obecnej perspektywy wartość tych analiz i interpretacji okazuje się niewystarczająca. To także jedyna na polskim rynku biografia pisarza, zawierająca uzyskane „z pierwszej ręki” relacje świadków. Wydanie *Życia nieoczywistego* w określonym kształcie wskazuje zarówno status Bułhakowa, jak i rangę dorobku autorki. Dowodzi także żywotności gatunkowej klasycznego typu biografii, w którym kategorie obiektywizmu i autentyczności, połączone z wyczuwalnym zapałem i dociekliwością badawczą, mają współczesnemu czytelnikowi wciąż wiele do zaoferowania.

Bibliografia

- Aleksiej Warłamow, „Michail Bułhakow. Biografia Mistrza”, tłum. Margerita Bartosik, *Świat Książki*, Warszawa 2017 [rec.] (2017), *Wśród wydawców*, „Przegląd Polityczny”, nr 145/146, przegladpolityczny.pl/wsrod-wydawcow-pp-145146 [dostęp: 24.03.2021].
- Andrzej Drawicz „Mistrz i diabeł. O Michale Bułhakowie”, *Znak*, Kraków, 1990, s. 376 [rec.] (1991), „Credo”, nr 5, s. 36–37.
- Antoniuk Mateusz (2019), *Pisanie Herberta. O (i wokół) nowej biografii autorstwa Andrzeja Franaszka*, „Teksty Drugie”, nr 1.
- Badania biograficzne i narracyjne w perspektywie interdyscyplinarnej. Aplikacje — Egzemplifikacje — Dylematy metodologiczne* (2016), red. nauk. Piorunek M., Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Bejrowski Piotr (2020), Marietta Czudakowa — „Michail Bułhakow. Życie nieoczywiste” — recenzja i ocena, „HistMag.org” 16.07, histmag.org/Marietta-Czudakowa-Michail-Bulhakow-Zycie-nieoczywiste-recenzja-i-ocena-20963/ [dostęp: 3.10.2020].
- Biograficzne badania nad twórczością. Teoria i empiria* (2016), red. Modrzejewska-Świgulska M., Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Biografie nieoczywiste. Przełom, kryzys, transgresja w perspektywie interdyscyplinarnej* (2018), red. Karkowska M., Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Bożko Magdalena (2017), Aleksiej Warłamow „Michał Bułhakow. Biografia mistrza”, „DziennikWschodni.pl”, 21 listopada, www.dziennikwschodni.pl/co-gdzie-kiedy/recenzje-ksiazek/aleksiej-warlamow-michal-bulhakow-biografia-mistrza,n,1000209083.html [dostęp: 13.03.2021].
- Bratkowski Piotr (2018), *Mistrz i jego Piłaci*, „Newsweek”, nr 2.
- Bułhakow Michail (1988), *Mistrz i Małgorzata*, przeł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, Czytelnik, Warszawa.
- Całek Anita (2012), *Adam Mickiewicz — Juliusz Słowacki. Psychobiografia naukowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Całek Anita (2013), *Biografia naukowa: od koncepcji do narracji Interdyscyplinarność, teorie, metody badawcze*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Chrzanowski Maciej (1988a), *Los Bułhakowa*, „Literatura”, nr 6.
- Chrzanowski Maciej (1988b), *Prawda i legenda Michała Bułhakowa*, „Literatura”, nr 6.
- Cymbrykiewicz Joanna (2019), *Biografia jako pretekst. Modele współczesnych duńskich biografii*, Wydział Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Czudakowa Marietta (1981), „Mistrz i Małgorzata” Michała Bułhakowa. *Dzieje tworzenia*, przeł. Adam Pomorski, „Literatura na Świecie”, nr 9.
- Chudakova Marietta (1988), *Zhizneopisanije Mikhaïla Bulgakova* [w:] *Zhizneopisanije Mikhaïla Bulgakova – chitat’ onlayn besplatno polnuyu versiyu (ves’ tekst tselikom)*, libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/184243-marietta-chudakova-zhizneopisanie-mihaila-bulgakova.html#book [dostęp: 1.03.2021].
- Czudakowa Marietta (2020), *Michail Bułhakow. Życie nieoczywiste*, przeł. M. Bartosik, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa.
- Drawicz Andrzej (1987), *Mistrz i diabeł (Michał Bułhakow). (Na prawach rękopisu)*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Drawicz Andrzej (1990), *Mistrz i diabeł. O Michale Bułhakowie*, Wydawnictwo Znak, Kraków.

- Drawicz Andrzej (2002), *Mistrz i diabeł. Rzecz o Bułhakowie*, Wydawnictwo MUZA, Warszawa.
- Duda Katarzyna (1991), *Andrzej Drawicz, Mistrz i diabeł. O Michale Bułhakowie*. Wydawnictwo „Znak”, Kraków 1990, s. 377, „Ruch Literacki”, z. 3.
- el (2001), *Zaszczuty*, „Przegląd”, nr 6.
- Fast Piotr (1991), „*Mistrz i Małgorzata*” Bułhakowa. Pisarz — epoka — powieść, Polska Akademia Nauk, Katowice.
- Fast Piotr (1991), *Studium czy powieść*, „Twórczość”, nr 5.
- [Fiałkowski T.] Lektor (1997), *Portret pisarza*, „Tygodnik Powszechny”, nr 29.
- Florczak Zbigniew (1991), *Książka o Bułhakowie*, „Nowe Książki”, nr 1.
- Gałązka Ewa (2018), *Aleksiej Wartamow, „Michaił Bułhakow. Biografia Mistrza”*, „e-teatr.pl”, e-teatr.pl/biografia-mistrza-a255981 [dostęp: 13.03.2021].
- Gourg Marianne (1997), *Michał Bułhakow 1891–1940. Mistrz i jego los*, przeł. J. Waczków, Czytelnik, Warszawa.
- Goźliński Paweł (2017), *7 prezentów z dużą dawką emocji od Pawła Goźlińskiego*, „Książki. Magazyn do czytania”, nr 4, 21 listopada.
- (JAZ) (2000), *Popularna biografia Bułhakowa*, „Trybuna”, nr 166.
- Kafar Marcin (2011), *Biografie naukowe. Perspektywa transdyscyplinarna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Karpiński Marek (1991), *Diabeł tkwi w szczegółach*, „Puls”, nr 2.
- Kiec Izolda (1992), *O detektywach i badaczach literatury*, „Czas Kultury”, nr 41.
- Kitrasiewicz Piotr (2018), *Artyści w cieniu Stalina. Opowieści biograficzne*, Wydawnictwo MG. *Knigi Lidii Yanovskoy*, dvm19914.wixsite.com/lidiya-yanovskaya/books [dostęp: 28.06.2021].
- Korcz Karolina (2008), „*Mistrz i Miasto*” Mirona Pietrowskiego w ujęciu postkolonialnym, „Porównania”, nr 5.
- Korcz Karolina (2019), *Biografia bez hagiografii. O „Michaile Bułhakowie” Aleksieja Wartamowa* [w:] *Literatura zza granic Polski w XXI wieku. Diagnozy — Prognozy — Prowokacje: Wschód*, red. Taborska K., Czabańska-Rosada M., Panasiuk I., seria: „Zeszyty Humanistyczne AJP”, Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski.
- Kowalczyk Janusz R. (1997), *Mistrz i jego los*, „Rzeczpospolita”, nr 176, dod. „Rzeczpospolita i Książki”, nr 9, s. III.
- Krawiecka Ewa (2008), *Apokalipsa według Michaiła Bułhakowa. Przestrzeń i symbolika „Mistrza i Małgorzaty”*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Lasotowa Rozalia [LAS] (1984), *Pierwsza książka o Bułhakowie*, „Życie Literackie”, nr 51.
- LB (2017), *Księga o Bułhakowie*, „Wprost”, nr 47.
- Lektor (2000), *Wśród książek. Jeszcze raz o Bułhakowie*, „Tygodnik Powszechny”, nr 30.
- „Literatura Radziecka” (1988), nr 7.
- MAC (2000), *Michaił Bułhakow*, „Gazeta Wyborcza”, nr 59.
- (mer) (1997), *Mistrz i autokrata*, „Forum Akademickie”, nr 10.
- Nasiłowska Anna (2019), *Porządki w bibliotece*, „Teksty Drugie”, nr 1.
- Pietrowski Miron (2004), *Mistrz i Miasto. Kijowskie konteksty Michaiła Bułhakowa*, przeł. I. Kuźmina, A. Jezierska, Poznań.
- Popoff Anna (2015), *Żony w cieniu mistrzów literatury rosyjskiej*, z ang. przeł. A. Siewior-Kuś, Świat Książki, Warszawa.
- Przebinda Grzegorz (2019), *Mogarycz i inni. Dramatyczne losy kanonu tekstowego „Mistrza i Małgorzaty”*, „Przegląd Ruscystyczny”, nr 3.

- Radgowski Michał (1997), *Jak zaszczute zwierzę*, „Nowe Książki”, nr 9.
- Ratajczak Mirosław (2020), *Pochwała nieoczywistości*, „Odra”, nr 11.
- Rosner Katarzyna (2006), *Narracja, tożsamość i czas*, Universitas, Kraków.
- Schoeller Wilfried F. (2000), *Nowa farba*, „Przekrój”, nr 18.
- Schoeller Wilfried. F. (2000), *Michaił Bułhakow*, przeł. B. Kocowska, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Słownik literatury polskiej XX wieku* (1992), red. Brodzka A., Puchalska M., Semczuk M., Sobolewska A., Szary-Matywiecka E., Ossolineum, Wrocław.
- Słownik starożytności słowiańskich* (1982), t. 7, red. Labuda G., Stieber Z., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Smaga Józef (1998), *Michał Bułhakow — bohater własnego dramatu*, „Znak”, nr 7.
- Sokołow Boris (2003), *Michaił Bułhakow. Leksykon życia i twórczości*, przeł. A. Wołodźko-Butkiewicz, I. Krycka, J. Skrunda, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Stanisławski Wojciech (2020), *Czytanie jako sport ekstremalny: Bruno i Michaił*, „W sieci”, nr 42.
- Strzałka Jan (2020), *Bułhakow nielegalny*, „Polityka”, nr 2.
- Studzińska-Komisaruk Ewa (2001), *Recenzje, noty i sprawozdania. Wilfried F. Schboeller, Michaił Bułhakow*, przeł. B. Kocowska, Wrocław 2000, ss. 220, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Slavica Wratislaviensis”, nr 112.
- Szentalinski Witalij (1996), *Wskrzeszone słowo. Z „archiwów literackich” KGB*, przeł. H. Chłystowski, M. Kotowska, R. Niedzielko, E. Niepokólczycka, J. Waczków. Czytelnik, Warszawa.
- Szentalinski Witalij (1997), *Tajemnice Łubianki*, przeł. H. Chłystowski, M. Kotowska, J. Waczków, Czytelnik, Warszawa.
- Tur Krzysztof (2018), *Kronika życia Michała Bułgakowa*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok.
- Tyczyński Tomasz (1991), *Diabeł, mistrz i uczeń*, „Potop”, nr 14.
- Witowicz Bożena (2018), *Uścisk niedźwiedzia*, „Nowe Książki”, nr 9.
- Witowicz Bożena (2020), *Życie nieoczywiste reaktywowane*, „Nowe Książki”, nr 10.
- Wojciechowski Jacek (2000), *Mistrz*, „Nowe Książki”, nr 10.
- Woroszyński Wiktor (1991), *Śmiech diabła i pogarda mistrza*, „Tygodnik Powszechny”, nr 8. Wydawnictwo Akademickie SEDNO — *Szczegóły produktu*, wydawnictwosedno.pl/ksiazki/michail-bulhakow/ [dostęp: 3.10.2020].
- Zalejko Gwidon (1993), *Przeciw metodzie (biograficznej). Refleksje nad historycznością biografistyki [w:] O biografii i metodzie biograficznej*, red. Rzepa T., Leoński J., Nakom, Poznań.
- Zawadzki Roman (2000), *Psychobiografie literackie — u źródeł twórczości*, Wydawnictwo: von Borowiecky, Warszawa.
- Zaworska Helena (1997), *Ironia losu Mistrza*, „Gazeta Wyborcza”, nr 127, dod. „Książki. Gazeta”, nr 6.